

تجزیه و تحلیل واحد درسی «مبانی اندیشه‌های سیاسی در اسلام»

حسین جمالی*

چکیده

«مبانی اندیشه‌های سیاسی در اسلام» به ارزش ۲ واحد، از دروس اصلی در مجموعه واحدهای دوره کارشناسی رشته علوم سیاسی در دانشگاه‌های ایران است. محورهای اصلی این درس بر اساس سرفصل مصوب سیصد و بیست و پنجمین جلسه شورای عالی برنامه‌ریزی وزارت فرهنگ و آموزش عالی، مورخ ۱۳۷۵/۷/۱، عبارتند از: بخش اول: مبانی اندیشه‌های سیاسی در قرآن؛ آیات الاحکام سیاسی، بخش دوم: مبانی اندیشه‌های سیاسی در حدیث و سیره و بخش سوم: قواعد فقه سیاسی. از آنجا که بیشتر سرفصل‌های درسی بعد از انقلاب فرهنگی در دانشگاه‌ها و در فضایی ملتهب تنظیم شده، نقد و بررسی این واحد درسی و روزآمد ساختن آن ضرورت

* دکتر حسین جمالی استادیار گروه علوم سیاسی دانشگاه مازندران می‌باشد.
(hooseini.jamali@gmail.com)

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۸/۱/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۳۸۷/۳/۷

پژوهشنامه علوم سیاسی، سال سوم، شماره سوم، تابستان ۱۳۸۷، صص ۶۹-۹۸.

می‌یابد. سؤال اصلی این است که آیا سرفصل تنظیم‌شده، پاسخگوی نیازهای فکری دانشجویان در حوزه دینی در این برهه تاریخی (به‌ویژه دهه سوم بعد از انقلاب ایران و عصر جهانی‌شدن) می‌باشد؟ در غیر این صورت، چه سرفصلی برای شرایط کنونی مناسب است؟

برای کشف پاسخ معتبر و قابل قبول، از روش‌های بررسی محتوایی متون مرتبط، تحلیل منطقی - عقلانی، تطبیق و مقایسه، نیازسنجی و نیز بهره‌گیری از تجارب متخصصان و کارشناسان این حوزه درسی (به شیوه دلفی) استفاده شده است. نتایج حاصل از بررسی منطقی و تجارب مدرسان این واحد درسی بیانگر آن است که با توجه به موارد زیر باید در سرفصل درس تجدیدنظر صورت گیرد: (۱) تجربه سی ساله حکومت اسلامی در ایران؛ (۲) یافته‌های دانش و روش هرمنوتیک؛ (۳) وجود سنت‌های فکری دینی متفاوت؛ (۴) جهانی‌شدن اطلاعات و ارتباطات؛ (۵) ظهور نسل جدید نقاد و بالنسبه آگاه از تحولات فکری و واقعی دنیای معاصر. این تجدیدنظر در سرفصل، بیشتر، شامل محورهای زیر است: تأثیر دانش هرمنوتیک و دیگر سنت‌های شناخت‌شناسی بر اندیشه سیاسی اسلامی، قرائت واحد یا قرائت‌های مختلف از دین، کاربرد عقل در فهم منابع و متون معتبر دینی (عقل مقید و عقل آزاد) و نتایج آن در اندیشه سیاسی اسلامی، رویکردهای دینی (سنت‌گرایی دینی و روشنفکری دینی) و نسبت آنها با اندیشه سیاسی اسلامی و رابطه دین و سیاست (نگرش حداکثری یا حداقلی به دین).
واژه‌های کلیدی: اندیشه‌های سیاسی اسلامی، هرمنوتیک، نگرش حداکثری و حداقلی به دین، سنت‌گرایی دینی، روشنفکری دینی.

طرح مسئله

برنامه‌های آموزشی رشته‌های مختلف علوم انسانی در دانشگاه‌ها، در کمیته علوم انسانی زیر نظر شورای انقلاب فرهنگی، طی سال‌های ۱۳۶۱-۱۳۵۹، تهیه و تنظیم شد.^(۱) در برنامه آموزشی رشته علوم سیاسی، ۸ درس تخصصی با عنوان و جهت‌گیری اسلامی گنجانده شد که درس «مبانی» از جمله آنهاست و سرفصل‌های آن عبارتند از: «بخش اول: مبانی اندیشه‌های سیاسی در قرآن؛ آیات الاحکام سیاسی»، «بخش دوم: مبانی اندیشه‌های سیاسی در حدیث و سیره» و «بخش سوم: قواعد فقه سیاسی». اکنون با گذشت حدود سی سال از انقلاب اسلامی ایران و تغییر نظام آموزشی دانشگاه‌ها، همچنین تحولات قابل ملاحظه و تأثیرگذار بر دانش بشری و زندگی انسانی، این ضرورت هرچه بیشتر احساس می‌شود که باید بررسی همه‌جانبه‌ای در برنامه‌های آموزشی صورت گیرد تا ضمن تجدیدنظر و رفع کاستی‌ها، برنامه‌های آموزشی روزآمد و کارآمدتری طراحی شود. برخی از مهم‌ترین تحولات و روندها که به صورت مستقیم و غیرمستقیم بر این درس تأثیر جدی و معنادار داشته‌اند، عبارتند از:

۱. تجربه سی سال حکومت دینی در ایران و تحولات مربوط به آن؛^(۲)
۲. کشمکش فکری میان اندیشه‌ورزان سیاسی اسلامی - ایرانی (جدال میان سنت‌گرایان و روشنفکران دینی و برخی تحولات اندیشه‌ای میان متفکران اسلامی)؛^(۳)
۳. پیدایش و بالندگی روش هرمنوتیک در تفسیر متون (به‌ویژه متون مقدس و مذهبی)؛^(۴)
۴. روند جهانی شدن و امکان تبادل فکری و فرهنگی گسترده میان ملت‌ها و دولت‌ها.^(۵)

۵. ظهور نحلّه‌های جدید اسلام‌گرایی سیاسی یا اسلام مبارز با صورت‌بندی‌های بسیار رادیکال مانند بنیادگرایی دینی در قالب طالبان و القاعده؛^(۶)
 ۶. ظهور نسل جدید تحول‌خواه و نسبتاً آگاه به تحولات جهانی که با مسائل و پرسش‌های جدی‌تر و امروزی‌تری مواجه است.^(۷)

سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که آیا سرفصل تنظیم‌شده برای درس «مبانی اندیشه‌های سیاسی در اسلام»، پاسخگوی نیازهای فکری دانشجویان رشته علوم سیاسی در دهه سوم بعد از انقلاب ایران و عصر جهانی‌شدن می‌باشد؟
 سؤالات فرعی زیر نیز قابل طرح است: آیا عنوان درس، به‌درستی گزینش شده است؟ آیا سرفصل تنظیم‌شده می‌تواند هدف تعیین‌شده را تأمین کند؟ پیش‌فرض‌های طراحان سرفصل درس چه بوده است؟ ارتباط این درس با سایر واحدهای تخصصی دارای عنوان اسلامی در رشته علوم سیاسی چیست؟ با توجه به بروز تحولات در ایران و جهان، کدام عنوان، هدف یا سرفصل می‌تواند مناسب‌تر باشد؟

برای پاسخ به این سؤالات، وجوه متفاوت مسئله مورد بررسی و تحقیق قرار می‌گیرد. از یک‌سو، سرفصل درس بر مبنای تحلیل عقلانی - منطقی بررسی می‌شود؛ از سوی دیگر، تجارب اساتید و مدرسین این واحد درسی، از طریق پرسشنامه، جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل می‌گردد، آنگاه با تلفیق نتایج حاصل از این دو رویکرد، سرفصل پیشنهادی، طراحی و ارائه می‌شود.

بررسی منطقی - عقلانی

بررسی عقلانی یکی از روش‌ها و ابزارهای تجزیه و تحلیل علمی به‌شمار می‌رود. مبنا و معیار در این روش - که خود، جزء شیوه تجزیه و تحلیل کیفی است - «عقل، منطق، تفکر و استدلال» است؛ یعنی محقق با استفاده از عقل و منطق باید اسناد، مدارک و اطلاعات را مورد بررسی و تحلیل قرار دهد تا حقیقت و واقعیت را کشف و درباره فرضیه‌ها اظهار نظر کند. تحلیل منطقی و عقلانی در موارد زیر کاربرد مؤثر دارد: (۱) تجزیه و تحلیل داده‌های تحقیق کیفی که در واقع تنها روش و مؤثرترین روش بررسی است؛ (۲) کنترل نتایج تحلیل‌های آماری؛ (۳) مطالعات

مقدماتی طرح‌های تحقیق به‌منظور سازماندهی کار، و تعریف مسئله تا نگرش واقعی‌تری به محقق دهد.^(۸)

تحلیل عنوان درس

۱. مفهوم «مبانی»

واژه مبانی را می‌توان از منظرهای مختلف تحلیل کرد؛ اما چون در اینجا بحث در خصوص برنامه‌های آموزشی در رشته‌های دانشگاهی است، مناسب است موضوع از منظر «تشابه و تناظر با سایر واحدهای درسی» تحلیل شود. از این منظر می‌توان به برخی واحدهای درسی دیگر چون «مبانی علم سیاست»، «مبانی علم حقوق»، «مبانی علم اقتصاد» و «مبانی جامعه‌شناسی عمومی» اشاره کرد که به مباحث اصلی، پایه‌ای و کلی در حوزه مربوطه می‌پردازند. به‌طور مثال، سرفصل و منابع تدوین‌شده^(۹) برای درس «مبانی علم سیاست» نشان می‌دهد تعاریف اصلی، مفاهیم اساسی، طبقه‌بندی‌ها و تقسیم‌بندی‌ها و نیز مباحث جوهری علم سیاست در این درس مورد توجه قرار گرفته است. به‌طور مثال در یکی از این منابع، مباحثی چون تعریف سیاست و علم سیاست، قدرت، ملت، مشروعیت، احزاب سیاسی، انواع حکومت‌ها، افکار عمومی و دولت رفاہ بررسی شده است.^(۱۰) از این‌رو، در مبانی، طرح یک چشم‌انداز کلی در مورد مباحث اساسی در حوزه مربوطه مدنظر است؛ به‌گونه‌ای که دانش‌آموخته با فراگیری آنها می‌تواند سایر واحدهای درسی را آسان‌تر درک کند و بفهمد.^(۱۱)

نظر به اینکه واحدهای هفت‌گانه تخصصی با عنوان و جهت‌گیری اسلامی در رشته علوم سیاسی،^(۱۲) پیوند نزدیکی با این واحد درسی دارند، این واحد می‌تواند درآمدی بر آنها باشد. به همین دلیل، مناسب است واژه «مبانی» را به‌معنای پیش‌گفته که حکایت از اساسی‌ترین مباحث در حوزه اندیشه سیاسی اسلامی دارد، در نظر گرفت. در نتیجه، در مقام مقایسه با سایر واحدهای مشابه، می‌توان در این درس به تعاریف، مفاهیم، طبقه‌بندی‌ها و مهم‌ترین مباحث و مسائل اساسی در حوزه اندیشه سیاسی اسلامی پرداخت.^(۱۳)

از این منظر، سرفصل سه‌بخشی «مبانی اندیشه‌های سیاسی در قرآن:

آیات الاحکام سیاسی»، «اندیشه‌های سیاسی در حدیث و نهج البلاغه» و «قواعد فقه سیاسی»^۱ در زمره اساسی‌ترین مباحث در حوزه اندیشه‌های سیاسی اسلامی تلقی نمی‌شوند؛ زیرا به‌طور مثال، بحث در اینکه چگونه مطابق آیات قرآنی، انبیا با طاغوت و استکبار مبارزه می‌کردند و یا بیان آیات قرآنی در مورد جنگ و صلح، جزء بنیادی‌ترین مباحث اندیشه سیاسی اسلامی نیستند. در این میان، تنها «قواعد فقه سیاسی» می‌تواند «مبانی» تلقی شود؛ چراکه بیانگر بنیادها و اصول پایه‌ای در اندیشه سیاسی فقهی هستند.

۲. مفهوم «اندیشه‌های سیاسی»

مفاهیم فلسفه سیاسی، اندیشه سیاسی و نظریه سیاسی، ضمن هم‌خانواده بودن، از نظر معنا و دلالت از یکدیگر متمایزند. بر اساس یک تعریف: «فلسفه سیاسی، کوششی است آگاهانه، منسجم و خستگی‌ناپذیر برای نشان دادن معرفت نسبت به اصول سیاسی به‌جای گمان درباره آنها و کوششی است برای فهم ماهیت امور سیاسی».^(۱۴) فلسفه سیاسی را می‌توان «تفکری جامع درباره سیاست» دانست که تفکر نظام‌مند درباره هدف و غایت حکومت و توضیح منسجم و واقع‌گرایانه از چگونگی سازمان یافتن زندگی سیاسی را دربر می‌گیرد.^(۱۵)

اندیشه سیاسی، معنای عام و خاص دارد. در معنای عام، اندیشه سیاسی هرگونه اندیشیدن درخصوص سیاست را - اعم از فلسفه سیاسی و نظریه سیاسی - شامل می‌شود؛ اما اندیشه سیاسی به‌معنای خاص با شیوه‌ای عقلانی و منطقی استدلال می‌کند که چگونه می‌توان به بحران‌ها و بن‌بست‌های سیاسی در جامعه پایان داد و راه‌حل‌های عملی برای خروج از بن‌بست سیاسی ارائه کرد. ازاین‌رو، اندیشه سیاسی به نسبت فلسفه سیاسی، خصلتی عمل‌گرایانه‌تر دارد و کمتر دارای علائق انتزاعی است.^(۱۶)

نظریه سیاسی نیز مانند اندیشه سیاسی، دارای دو معنای عام و خاص است. در معنای عام، نظریه سیاسی شامل هرگونه تأمل و نظریه‌پردازی درباره سیاست است. به همین دلیل دربرگیرنده تمامی شعبه‌های دانش سیاسی اعم از فلسفه سیاسی و

۱. مصوب شورای عالی برنامه‌ریزی وزارت فرهنگ و آموزش عالی، مورخ ۱۳۷۵/۷/۱

اندیشه سیاسی است؛ اما در معنای خاص به علم سیاست تجربی دلالت دارد. نظریه سیاسی، اطلاعات منظم و سازمان‌یافته مبتنی بر روش تجربی درباره مسائل و موضوعات سیاسی است.^(۱۷)

با توجه به اینکه هم در درس‌های پیوسته با درس «مبانی»، به‌ویژه اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران و هم در مجموعه واحدهای درسی رشته علوم سیاسی، مقصود از «اندیشه سیاسی»، معنای عام آن است،^(۱۸) در اینجا نیز مناسبت دارد معنای عام اندیشه سیاسی مدنظر قرار گیرد. اگر این معنا، مبنای بحث قرار گیرد، چه مباحثی در اندیشه سیاسی، «مبانی» تلقی می‌شوند؟ حداقل می‌توان به تعاریف اندیشه سیاسی و فلسفه سیاسی، تفاوت اندیشه‌های سنتی و مدرن، طبقه‌بندی از اندیشه سیاسی اسلامی (اهل سنت و شیعه، قدیم و جدید)، نسبت نظریه و عمل در اندیشه سیاسی اسلامی و... اشاره کرد که در قسمت سرفصل پیشنهادی، به‌طور کامل توضیح داده خواهد شد.

۳. مفهوم «اسلام»^(۱۹)

آنچه از اسلام در اختیار ماست، همان «متون معتبر دینی» و «تفاسیر» است که از این متون به‌عمل آمده است. متون معتبر دینی شامل کتاب (قرآن) و سنت (سیره پیامبر و امامان) است و تفاسیر نیز، مجموعه آرا و عقایدی را دربر می‌گیرد که به استناد و ارجاع به منابع و ادله چهارگانه دینی (کتاب، سنت، اجماع و عقل) قوام گرفته است.^(۲۰) با توجه به تحلیل عنوان درس «مبانی»، این سؤال نسبتاً مهم مطرح می‌شود که آیا اساساً عنوان این درس به‌درستی گزینش شده است؟ حداقل، از میان دو عنوان «مبانی اندیشه‌های سیاسی در اسلام» و «مبانی اندیشه‌های سیاسی اسلامی»، کدام یک مناسب‌تر است؟ عنوان نخست، بیشتر به متون و منابع اولیه اسلامی چون کتاب و سنت نظر دارد؛ درحالی‌که عنوان اخیر، بیشتر به اندیشه‌های سیاسی مسلمانان معطوف است. از آنجا که بنابر تحلیل و یافته‌های دانش هرمنوتیک، هرگونه رجوع به متون دینی به‌طور عام و متون اسلامی به‌طور خاص از سوی هر کس، «تفسیر» از آن متن قلمداد می‌شود و جنبه «اندیشه‌ورزی» پیدا می‌کند، به‌نظر می‌رسد عنوان دوم مناسب‌تر باشد.^(۲۱)

پیش‌فرض‌های تنظیم‌کنندگان قبلی «هدف و سرفصل درس» «مبانی»

و پیش‌فرض‌های جدید

در اینجا نظر بر این است که «پیش‌فرض‌های درس «مبانی» بر اساس پیشنهادهای جدید و نیز «پیش‌فرض‌های طراحان سرفصل‌های قبلی، تبیین شود تا بخشی از جنبه‌های چگونگی شکل‌گیری این درس و نیز تغییر پیشنهادی کنونی روشن‌تر شود. به دیگر سخن، این نکته محوری در اینجا به بحث گذاشته می‌شود که اساساً تنظیم سرفصل‌ها با چه مبانی قابل انجام است و کدام یک ترجیح دارد؟

نگرش تخصصی و کارشناسانه در تقابل با نگرش ایدئولوژیک

پژوهش حاضر، هماهنگ با منطق پژوهش‌های جدید در علوم انسانی و اجتماعی، موضوع مورد بررسی را با نگرش فنی و کارشناسانه و فارغ از ارزش‌ها و باورهای شخصی محقق، مورد تحلیل قرار می‌دهد. محورهای مورد بررسی در این تحلیل عبارتند از: کدام تحولات در محیط موضوع «مبانی» بر آن تأثیر گذاشته است؟ انسجام منطقی گزاره‌های یک متن مربوط به موضوع چگونه است؟ پیش‌فرض‌های تنظیم متن مربوط به موضوع «مبانی» چه بوده‌اند؟ ارتباط منطقی این موضوع با سایر موضوعات مشابه و هم‌سنخ چگونه است؟ نتایج تجربیات و ایده‌های دیگران در خصوص موضوع چیست؟ چگونه می‌توان موضوع را کارآمدتر ساخت؟^(۳۲) جهت‌گیری اصلی در پاسخ به این سؤالات این است که پاسخ‌ها باید تنها با تحلیل عقلانی و منطقی موضوع و با ارجاع به موارد عینی و نیز تجارب و ایده‌های قابل دفاع، تهیه و تنظیم شوند. در این مقاله، طراحی واحد درسی «مبانی» با چنین پیش‌فرضی صورت می‌گیرد.

در نقطه مقابل، نگرش ایدئولوژیک بر این باور است که ارزش‌ها فارغ از تجارب، واقعیت‌ها و ایده‌های قابل دفاع، چه طرحی در خصوص موضوع به ما ارائه می‌دهند. در این نگرش، این نظام ارزشی است که برنامه‌های مورد نیاز را طراحی می‌کند که البته خود، بیشتر تحت تأثیر باورها و علائق شخصی قرار داشته و توأم با تعصب و جزم‌گرایی است.^(۳۳)

در ارتباط با موضوع «مبانی» و با این نگرش ایدئولوژیک، باید به نظام ارزشی

و متون مربوطه مراجعه شود که چه اصول، قواعد و مسائلی را در مورد اندیشه سیاسی در اسلام معرفی می‌کنند که همان، مفاد برنامه مربوط به «مبانی» را شکل دهد. به نظر می‌رسد با چنین پیش‌فرضی، بخش‌های سه‌گانه «آیات الاحکام سیاسی، سیره پیامبر، خطبه‌های نهج‌البلاغه و قواعد فقه سیاسی» در سرفصل درس «مبانی» گنجانده شده است. شاید تقدم عقل و علم بر ایدئولوژی، بیان‌کننده برتری نگرش تخصصی بر نگاه ایدئولوژیک باشد. دانش مدرن اساساً بر تجزیه و تحلیل مبتنی بر تجربه و عقل استوار است و دانش سیاسی نیز از این قاعده مستثنی نیست؛ از این رو، تهیه و تنظیم برنامه‌های آموزشی رشته علوم سیاسی، به‌مثابه شعبه و شاخه‌ای از دانش مدرن، باید فارغ از بایدها و نبایدهای ایدئولوژیک و مبتنی بر رویکرد کارشناسانه و تخصصی باشد.

نگرشی سنتی و ماقبل هرمنوتیک در مقابل نگرش و روش هرمنوتیکی

تأمل در عنوان، هدف و سرفصل مصوب نشان می‌دهد طراحان درس، به‌ویژه سرفصل آن، از نگرش معرفت‌شناختی ماقبل هرمنوتیکی برخوردار بوده‌اند. در نگرش معرفت‌شناسی سنتی (در اینجا، ماقبل هرمنوتیک)، باور بر این بود که نیت‌ها و مقاصد پروردگار که در کلام او از طریق وحی و به‌صورت کتاب مقدس بیان شده، از چنان روشنی و وضوحی بهره‌مند است که با تأمل در آن، می‌توان «حقیقت» مورد نظر خداوند و مقاصد او را به‌درستی شناخت. اساساً، واژه‌ها، کلمات و مفاهیم، دارای معانی روشن و مشخصی هستند و خواننده به‌آسانی می‌تواند معانی را بفهمد، درک کند و دریابد.^(۲۴) از این رو، گزاره «حقیقت، روشن و آشکار است»، شاید معرفت و آیین تمام‌نمای چنین مبنای معرفت‌شناختی باشد. تأمل در سرفصل درس «مبانی» بیانگر چنین روش و بینشی است. رجوع به آیات قرآن و فهم آیات سیاسی در خصوص مساوات، آزادی، شورا و مراجعه به متون مربوط به سیره پیامبر(ص) و خطبه‌های نهج‌البلاغه، همگی با این نگرش تنظیم شده که می‌توان به‌درستی و آسانی به حقایق مورد نظر در متون مذهبی دست یافت.

با پیدایش و بالندگی دانش و روش هرمنوتیک،^(۲۵) بنیادهای معرفت‌شناختی فوق، با سؤال و تردید جدی مواجه شد. مؤلف متن - در اینجا خداوند - به زبان

زمانه خود (عصر ظهور اسلام) با پیامبر سخن گفت که این سخن به صورت مکتوب (قرآن) در اختیار ما قرار دارد. امروز که قرن‌ها از آن تاریخ می‌گذرد، زمانه تغییر کرده است، مفاهیم متحول و درک معنا به شدت دشوار شده است. به علاوه خواننده یا همان مفسر، خود دارای پیش فرض‌ها، انتظارات، علائق و باورهایی است که با آنها، متن مقدس را می‌خواند، می‌فهمد و تفسیر می‌کند.^(۳۶) پس حقیقت، چنانکه نگرش پیشین تصور می‌کرد روشن و آشکار نیست؛ بر عکس، با تحولات پیش آمده، متن در هاله‌ای از ابهام قرار گرفته و فهم آن دچار چالش جدی می‌شود.

حال با این نگاه جدی و جدید، اساس و بنیاد طراحی درس «مبانی» با نگرشی سنتی و ماقبل هرمنوتیکی، با تردید و سؤال جدی مواجه می‌شود. طراحی جدید درس مبانی که در این مقاله پیشنهاد می‌شود، با پیش فرض‌های هرمنوتیکی همگام است. در اینجا این سؤال مطرح است که عمده‌ترین دلیل ترجیح پیش فرض‌های جدید بر پیش فرض‌های قدیم چیست؟ اینکه چرا باید با اتخاذ این مبنا به تجدیدنظر در مفاد درس اقدام کرد، بیشتر به ماهیت رشته علوم سیاسی برمی‌گردد. در این رشته، مباحثی چون اندیشه‌ها، روش‌ها و نظام‌های سیاسی گوناگون در طول تاریخ جوامع سامان یافته بشری تدریس می‌شود. دانشجوی این رشته، به ویژه، با اندیشه‌ها و روش‌های جدید، همچون گفتمان و هرمنوتیک آشنا می‌شود. حال اگر درس «مبانی» همچنان با اصرار بر نگرش پیشین، تنظیم و تدریس شود، نتیجه‌بخشی آن به شدت کاهش می‌یابد؛ زیرا شاید کل اندوخته‌های ذهنی دانش‌آموخته این درس، با این دانش‌های جدید، یکباره فرو ریزد. از این رو، ضرورت دارد با در نظر گرفتن مبانی نوین معرفت‌شناختی، به تجدیدنظر در درس مبانی پرداخت که این امر در مقاله حاضر مورد توجه جدی قرار گرفته است.

فهم مجادله‌های فکری و مناقشه‌های اندیشه سیاسی اسلامی

طراحی سرفصل جدید درس «مبانی» با این پیش فرض صورت گرفته که دانش‌آموخته با بخش مهمی از مجادله‌های اندیشه‌های تاریخ کنونی ایران اسلامی به طور خاص و جهان اسلام به طور عام آشنا شود. مناقشه‌های فکری بین سنت‌گرایان و روشنفکران دینی چنان پُردامنه شده که ادبیات سیاسی غنی را

به وجود آورده است.^(۳۷) بخشی از این تعاطی فکری به سؤالات و مسائل جدی طرح شده توسط طرفین مناقشه مربوط می‌شود. زمانه حاضر، زمانه طرح پرسش‌های جدی به جای سؤالات ساده و بدیهی است. این سؤال که در قرآن چه موضوعات سیاسی و با چه مفادی وجود دارد، سؤالی آسان، با پاسخی ساده است (پیش‌فرض طراحان قبلی) اما این سؤال که آیا در اسلام، «نظم سیاسی مشخص و واحدی داریم؟» یا اینکه مسلمانان می‌توانند نظام‌های سیاسی متفاوتی طراحی و تجربه کنند، سؤالی جدی با پاسخی پیچیده است (پیش‌فرض طراحی جدید). بنابراین مناسب است طراحی درس «مبانی» با این جهت‌گیری صورت گیرد که مباحث اساسی و مسائل بنیادین این مناقشه‌ها و مجادله‌ها را نشان دهد؛ امری که این مقاله بیشتر با آن هماهنگ و همسوست. از آنجا که آموزش دانش سیاسی و درپی آن، آموزش مبانی اندیشه‌های سیاسی اسلامی، باید با در نظر گرفتن شرایط نوین و پیچیده کنونی همراه باشد، این پیش‌فرض جدید رجحان پیدا می‌کند.

وحدت اندیشه سیاسی اسلامی در برابر کثرت آن

هنگامی که از «اندیشه‌های سیاسی اسلامی» سخن به میان می‌آید، بیش از آنکه وحدت در این موضوع مطرح باشد، تنوع و تكثر اندیشه‌ها جلوه می‌کند. درحالی‌که شاید با ملاحظه عنوان «اندیشه‌های سیاسی در اسلام»، چنین به نظر آید که مجموعه منسجم و یکپارچه‌ای از تفکرات سیاسی اسلامی وجود دارد که صورت‌بندی واحدی دارند؛^(۳۸) این ایده، پیش‌فرض طراحان پیشین سرفصل درس «مبانی» است. اما با مراجعه به سیر و تاریخ اندیشه‌های سیاسی اسلامی آشکار می‌شود تقسیم‌بندی‌های ذیل، نشان از تنوع، گستردگی و پیچیدگی اندیشه‌های سیاسی اسلامی دارد: اهل سنت و شیعه؛ آن هم هریک در صورت قدیم و جدید.^(۳۹) طراحی سرفصل پیشنهادی جدید با توجه به این تنوع و پیچیدگی صورت می‌گیرد و آن را به مثابه پیش‌فرض خود قرار می‌دهد. ترجیح این پیش‌فرض نیز بیشتر به دلیل توجه جدی آن به واقعیت‌های موجود در سیر اندیشه اسلامی است.

بررسی منابع موجود

تا زمان نگارش مقاله، تنها دو کتاب با عنوان «مبانی اندیشه‌های سیاسی در اسلام»

چاپ و منتشر شده است.^(۳۰) کتاب نخست از عباسعلی عمید زنجانی با عنوان مبانی اندیشه سیاسی اسلام^(۳۱) در حدود ۴۰۰ صفحه است. دومین کتاب را علی اصغر حلبی تحت عنوان مبانی اندیشه‌های سیاسی در ایران و جهان اسلام^(۳۲) به رشته تحریر درآورده که حدود ۲۵۰ صفحه است.

الف - سرفصل کتاب مبانی اندیشه سیاسی اسلام

فهرست مطالب این کتاب چنین است: فصل اول: کلیات؛ مبحث اول: مسائل اندیشه سیاسی، مبحث دوم: تمایز عناوین بحث‌ها، مبحث سوم: اهداف و روش بحث، مبحث چهارم: تعاریف و روش‌های شناخت اندیشه سیاسی، مبحث پنجم: روش بررسی پدیده‌های سیاسی، مبحث ششم: اسلام و اندیشه سیاسی، مبحث هفتم: اندیشه، نظریه و تئوری سیاسی، مبحث هشتم: ارزیابی نظریات سیاسی تجربی، مبحث نهم: روش‌های اندیشه‌شناختی سیاسی، مبحث دهم: روش تجربی پوزیتیویسم؛ فصل دوم: دین و سیاست؛ مبحث اول: سابقه تاریخی سکولاریزم، مبحث دوم: دیدگاه‌ها در زمینه رابطه دین و سیاست، مبحث سوم: تلازم مفهومی دین و سیاست، مبحث چهارم: اهداف سیاسی دین و رسالت انبیا، مبحث پنجم: سیاست از دیدگاه دین هدف است یا وسیله، مبحث ششم: انسان و سیاست؛ فصل سوم: سیری در اندیشه‌های سیاسی؛ مبحث اول: نگرشی به اندیشه سیاسی در غرب، مبحث دوم: تاریخ اندیشه سیاسی در نهضت‌های انبیا؛ فصل چهارم: فلسفه سیاسی اسلام؛ مبحث اول: شکل‌گیری فلسفه سیاسی، مجموعه عناصر اندیشه سیاسی، جزئی از کل اسلام، مبحث سوم: بنیادهای فلسفه سیاسی در اسلام؛ فصل پنجم: اندیشه سیاسی در متون اسلامی؛ مبحث اول: منابع برداشت اندیشه سیاسی اسلام، مبحث دوم: مبانی تفکر سیاسی در قرآن، مبحث سوم: مروری بر اندیشه‌های سیاسی در روایات، مبحث چهارم: مروری بر اندیشه‌های سیاسی در نهج‌البلاغه، مبحث پنجم: نگرشی کوتاه به موضع‌گیری‌های سیاسی امامان(ع)؛ فصل ششم: قدرت سیاسی و توسعه؛ مبحث اول: قدرت سیاسی و نقش بنیادی آن در اندیشه سیاسی اسلام، مبحث دوم: زمینه و عوامل شکل‌گیری قدرت سیاسی، مبحث سوم: جایگاه توسعه سیاسی در اندیشه سیاسی اسلام؛ فصل هفتم: مسائل حقوق بشر در

اندیشه سیاسی اسلام؛ مبحث اول: سابقه حقوق بشر در اسلام، مبحث دوم: کرامت و شرافت انسان، مبحث سوم: برابری انسان‌ها در احراز حق و استیفای آن، مبحث چهارم: برخورداری از امنیت عمومی، مبحث پنجم: قلمروی آزادی‌های اساسی، مبحث ششم: جایگاه حقوق عمومی؛ فصل هشتم: نتیجه‌گیری.

ب - سرفصل کتاب مبانی اندیشه‌های سیاسی در ایران و جهان اسلام

فهرست مطالب این کتاب بدین قرار است: فصل اول: مقدمات: (۱) تعریف سیاست، (۲) موضوع فلسفه سیاسی، (۳) سیاست و اخلاق، (۴) تحلیل، (۵) علم سیاست؛ فصل دوم: سیاست در اسلام: (۱) تداخل دین و سیاست در اسلام، (۲) معنی «اولوالامر»؛ فصل سوم: علل بی‌توجهی به سیاست در جهان اسلام؛ فصل چهارم: حکومت و دولت: (۱) حکومت، (۲) امپراتوری عثمانی، (۳) ایران، (۴) دولت؛ فصل پنجم: حریت: (۱) حریت در اسلام، (۲) دوره جدید؛ فصل ششم: مساوات: (۱) سیر تاریخی، (۲) مساوات در اسلام، (۳) نظر فیلسوفان، (۴) خلاصه و جمع‌بندی؛ فصل هفتم: جهاد: (۱) جهاد ظاهر، (۲) جهاد اکبر، (۳) حقیقت حرب و صلح در اسلام؛ فصل هشتم: پیمان‌های سیاسی: (۱) حکمیت، (۲) قراردادهای سیاسی در اسلام؛ فصل نهم: برخی قواعد سیاسی فقه: (۱) نفی سبیل، (۲) معاونت بر اثم؛ فصل دهم: احکام اجرایی: (۱) احکام الحسبه یا امر به معروف و نهی از منکر، (۲) باب دوم در ارکان و شرایط امر به معروف و نهی از منکر.

ج - مطابقت متن‌ها با سرفصل

در مقدمه کتاب «مبانی اندیشه سیاسی اسلام» آمده که این متن برای درس «مبانی اندیشه‌های سیاسی در اسلام» در رشته علوم سیاسی نگارش شده است.^(۳۳) با مطابقت سرفصل درس و فهرست مطالب کتاب، این نتیجه به دست می‌آید که این متن تنها بخش محدودی از سرفصل را دربر دارد. از سه بخش اصلی سرفصل یعنی «آیات الاحکام سیاسی»، «سیره پیامبر و خطبه‌های نهج‌البلاغه» و «قواعد فقه سیاسی»، کتاب مورد اشاره، بخش‌های مهم آیات الاحکام سیاسی و نیز خطبه‌های نهج‌البلاغه را بیان کرده اما از سیره پیامبر و قواعد فقه سیاسی بحث نکرده است.

در پیشگفتار کتاب «مبانی اندیشه‌های سیاسی در ایران و جهان اسلام» نیز آمده

این متن حاصل تدریس درس‌های اسلامی در دانشگاه‌های ایران است.^(۳۴) مقایسه محتوای کتاب و سرفصل درس بیانگر آن است که بخشی از مفاهیم مورد استناد آیات قرآنی در بخش اول مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است؛ اما از بخش دوم که سیره پیامبر و خطبه‌های نهج‌البلاغه است، مباحثی در این کتاب مطرح نشده است. تعداد محدودی از قواعد فقه سیاسی (منطبق با بخش سوم) نیز بررسی شده است.

در مقام مقایسه با آثار منتشرشده در انتشارات «سمت» که به تدوین منابع درسی دانشگاه‌ها اقدام می‌کند و بیشتر حاوی سرفصل‌های مصوب است، این دو کتاب فاقد این ویژگی هستند و تنها بخش محدودی از سرفصل را دربر دارند.

بررسی محتوایی

مطالب و مباحث هر دو کتاب بیانگر وجه بیشتر توصیفی آنهاست. کتاب «مبانی اندیشه سیاسی اسلام»، ضمن بیان آیات قرآنی، به اختصار آنها را توضیح داده است، درحالی‌که «مبانی اندیشه‌های سیاسی در ایران و جهان اسلام»، بیشتر به وجه تاریخی و تحلیلی مباحث پرداخته است. به‌طور مثال، مطابق سرفصل باید از «حریت و مساوات» بحث کرد. در کتاب نخست، آیه مربوطه آورده و ترجمه شده است،^(۳۵) درحالی‌که در کتاب دوم، تمرکز بر روند تاریخی این مفاهیم در تاریخ اندیشه سیاسی اسلامی و نیز عملکرد حکومت‌های اسلامی در طول تاریخ قرار دارد؛ حتی کتاب اخیر، در بسیاری موارد از استناد و ارجاع مفاهیم به آیات قرآنی پرهیز کرده و مباحث اندیشه سیاسی مسلمانان را بحث و بررسی کرده است.^(۳۶) صورت‌گرایی و ظاهرگرایی حاکم بر این متون، اساساً آن دانش عمیق و پایه‌ای را که می‌توان از واحد درسی «مبانی اندیشه سیاسی در اسلام» انتظار داشت، به‌دست نمی‌دهد. این دو متن را می‌توان تنها به‌عنوان کارهای اولیه و ابتدایی تلقی کرد که در تدوین متن آموزشی این درس به‌کار می‌آیند.

پس از بررسی منطقی - عقلانی که مبنای تجزیه و تحلیل تا این قسمت مقاله بوده است، در اینجا برای آگاهی از نظرات متخصصان و کارشناسان، بررسی و تحلیل بر اساس روش دلفی انجام می‌گیرد.

تجزیه و تحلیل اطلاعات حاصله از پرسشنامه مدرسان

برای اطلاع و آگاهی از نقطه نظرات مدرسان درس مبانی در دانشگاه‌های مختلف ایران، پرسشنامه‌ای بر اساس روش دلفی^(۳۷) طراحی و برای ۱۶ تن از اساتید ارسال شد.^(۳۸) برخی اساتید مطابق جدول زیر، پرسشنامه را تکمیل و در ادامه روند کار بر اساس روش دلفی، با مؤلف مقاله حاضر، همکاری صمیمانه و مجدانه داشته‌اند.

جدول شماره ۱. اساتیدی که به پرسشنامه پاسخ دادند

ردیف	نام استاد	دانشگاه
۱	دکتر داود فیرحی	تهران
۲	دکتر علی‌اشرف نظری	یزد
۳	دکتر حسین میرحسینی	یزد
۴	دکتر سید محمدعلی تقوی	فردوسی مشهد
۵	دکتر غلامرضا ضابط‌پور	مؤسسه باقرالعلوم قم
۶	دکتر قدیر نصری	خوارزمی (تربیت معلم سابق)

در پرسشنامه، دو سؤال زیر مطرح شد: آیا عنوان این درس را مناسب می‌دانید؟ در صورت پاسخ «بلی» به سؤال فوق، از این عنوان چه معنایی مدنظر دارید؟ پاسخ‌دهندگان بر اساس جدول زیر، به این پرسش‌ها چنین پاسخ داده‌اند:

جدول شماره ۲. عنوان درس

عنوان و درس: مناسب یا نامناسب برای دوره کارشناسی	تعریف عنوان	تعبیر عنوان به	ردیف	موافق یا مخالف عنوان «مبانی»
- یک نفر: نامناسب (چه به عنوان منابع اندیشه سیاسی و چه به عنوان متاتئوری).	- یک نفر: ویژگی‌ها، اصول کلی و مفاهیم بنیادین اسلام در حوزه‌های مختلف سیاسی	-	۴	موافق
	- یک نفر: اصول، بنیادها و منابع اندیشه در دین اسلام (منطق و آثار تفکر سیاسی در دین اسلام و حوزه مسلمانان (شامل ایرانیان))			
		اندیشه سیاسی در اسلام و ایران	۲	مخالف
		مبانی و ادله اندیشه سیاسی در اسلام		
-	-	-	۶	جمع

از مجموع شش نفر از اساتید، چهار نفر عنوان را مناسب دانسته‌اند و تنها دو نفر نظر داده‌اند که عنوان‌های «اندیشه سیاسی در اسلام و ایران» و «مبانی و ادله اندیشه سیاسی در اسلام» مناسب‌تر است. با توجه به اینکه در ۸ درس تخصصی موجود در رشته علوم سیاسی با عنوان و جهت‌گیری اسلامی، درس «اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران» وجود دارد، از این رو، عنوان نخست ضرورت ندارد. در خصوص عنوان دوم هم می‌توان گفت چندان تفاوتی با عنوان موجود ندارد. در نتیجه، عنوان درس، «مبانی اندیشه‌های سیاسی در اسلام» پیشنهاد می‌شود.

سؤال دیگر این پرسشنامه این بود که آیا اختصاص ۲ واحد درسی برای تدریس این درس کافی است، نسبت به افزایش یا کاهش تعداد واحدهای آن چه نظری دارید و چرا؟ اساتید در پاسخ به این پرسش، به صورت زیر نظر دادند:

جدول شماره ۳. تعداد واحدهای پیشنهادی برای «درس مبانی»

ردیف	تعداد واحد	تعداد پاسخ دهندگان	توضیحات
۱	۲ واحد	۲	
۲	۳ واحد	۲	- یک نفر: با حذف درس‌هایی که هم‌پوشانی دارند.
۳	۴ واحد	۱	-
۴	-	۱	-
	جمع	۶	

با توجه به مفاد جدول فوق، دو نفر، ۲ واحد را کافی دانسته‌اند؛ در حالی که تنها یک نفر، پیشنهاد ۴ واحد را مطرح کرده است. به علاوه، دو نفر نیز درس را در قالب ۳ واحدی مناسب دانسته‌اند. در نتیجه، تعداد ۲ یا ۳ واحد برای درس مبانی اندیشه‌های سیاسی در اسلام پیشنهاد می‌شود.

سؤال بعدی این بود: به نظر شما، نسبت درس «مبانی اندیشه‌های سیاسی در اسلام»، با دروس هفت‌گانه تخصصی اسلامی در رشته علوم سیاسی چگونه باید باشد؟ پاسخ‌دهندگان مطابق جدول زیر نظر دادند.

جدول شماره ۴. نسبت درس «مبانی» با سایر درس‌های اسلامی

ردیف	نسبت درس مبانی با سایر درس‌های اسلامی	تعداد پاسخ‌دهندگان
۱	می‌تواند مبانی مشترکی برای همه آنها تدارک کند؛ که آن هم می‌تواند با یکی دو جلسه تأمین شود و نیازی به درس مستقل و دشواری با این عنوان در دوره کارشناسی نیست.	۱
۲	یادگیری مبانی و ادله سایر درس‌های اسلامی در درس مبانی اندیشه‌های سیاسی در اسلام - به‌منزله پایه و اساس دروس هفت‌گانه دیگر و مقدمه‌ای برای سایر درس‌های اسلامی در علوم سیاسی یعنی توضیح مفاهیم بنیادین و مشترک در آن و زمینه و تمهیدی برای دروس اسلامی دیگر است.	۳
۳	-	۲
جمع	-	۶

مطابق نظرات اساتید در جدول بالا، یک نفر بر این باور است که اساساً درسی با عنوان مبانی اندیشه‌های سیاسی در اسلام برای دوره کارشناسی مناسب نیست. درحالی‌که سه نفر بر این نظرند که این درس باید مبانی اندیشه‌های سیاسی اسلامی را بیان کند؛ همان‌طور که باید مفاهیم بنیادین و مشترک سایر درس‌ها را فراهم کند. در ضمن، دو نفر هم در این خصوص، نظر خاصی اعلام نکردند. با توجه به مجموع نقطه‌نظرات اساتید در پاسخ به سؤالات پرسشنامه، می‌توان استنباط کرد این درس باید به‌مثابه پایه و زمینه سایر درس‌های تخصصی اسلامی در رشته علوم سیاسی تلقی شود و بر آنها مقدم شود تا بر این اساس، تمهیدی برای فهم مناسب‌تر آنها فراهم آورد.

در پرسشنامه ارسالی برای اساتید سؤال زیر مطرح شد: در برنامه‌ریزی درس مبانی اندیشه‌های سیاسی در اسلام، هدف این درس عبارت است از: «آشنایی با متون و منابع اسلامی در زمینه اندیشه‌های سیاسی به نحوی که دانشجو از قدرت استفاده از متون اسلامی برخوردار شود». آیا هدف‌گذاری مناسب انجام شده است؟ پیشنهاد شما در خصوص اهداف این درس چیست؟ پاسخ اساتید به این سؤالات به شرح زیر است:

جدول شماره ۵. هدف‌گذاری «درس مبانی»

ردیف	چگونگی هدف‌گذاری	تعداد پاسخ‌دهندگان	هدف‌گذاری جدید
۱	هدف‌گذاری نامناسب	۴	<ul style="list-style-type: none"> ■ یک نفر: آشنایی با منابع، مکاتب بزرگ و مبانی افکار سیاسی در اسلام ■ یک نفر: آشنایی با متون، منابع اسلامی و مبانی و ادله اندیشه‌های سیاسی در اسلام ■ یک نفر: ویژگی‌ها و اصول کلی و مفاهیم بنیادین اسلام در حوزه‌های مختلف سیاسی
۲	هدف‌گذاری مناسب	۲	<ul style="list-style-type: none"> یک نفر: تمهید روش، اطلاعات و اشتیاق دانشجوی برای درک متون اسلامی و تحولات سیاسی در اسلام؛ تحلیل چرایی و چگونگی اندیشه‌ورزی و منابع و موانع پیش روی اندیشه سیاسی در اسلام
جمع	-	۶	-

از میان پاسخ‌دهندگان، چهار نفر هدف‌گذاری موجود در سرفصل درس مبانی را نامناسب اعلام کرده‌اند و تنها دو نفر بر این باورند که هدف‌گذاری موجود، مناسب است. بنابر مفاد جدول بالا، برای هدف‌گذاری جدید این پیشنهادات مطرح شده است: آشنایی با منابع، مکاتب بزرگ و مبانی افکار سیاسی در اسلام، آشنایی با متون، منابع اسلامی و مبانی و ادله اندیشه‌های سیاسی در اسلام، ویژگی‌ها و اصول کلی و مفاهیم بنیادین اسلام در حوزه‌های مختلف سیاسی؛ تمهید روش، اطلاعات و اشتیاق دانشجوی برای درک متون اسلامی و تحولات سیاسی در اسلام، تحلیل چرایی و چگونگی اندیشه‌ورزی و منابع و موانع پیش روی اندیشه سیاسی در اسلام. با تأمل بر این موضوعات می‌توان نتیجه گرفت هدف اصلی درس مبانی، آشنایی دانشجویان با مبانی افکار سیاسی در اسلام و بیان اصول کلی و مفاهیم بنیادین اسلامی در حوزه سیاست است.

درخصوص سرفصل، این سؤال مطرح شد که بنابر مصوبه وزارت علوم سرفصل این درس در ۳ بخش سازماندهی شده است. مناسب بودن یا نبودن آنها را برای این واحد درسی توضیح دهید. اساتید در پاسخ به این پرسش چنین نظر دادند:

جدول شماره ۶. مناسب بودن یا نبودن سرفصل موجود

ردیف	چگونگی سرفصل	تعداد پاسخ‌دهندگان
۱	بسیار متشتت و ناهمگون	۱
۲	تکرار در سایر درس‌های اسلامی	۳
۳	تماماً مربوط به فقه سیاسی	۱
جمع	-	۵

بنابر مفاد جدول بالا، سرفصل موجود بسیار پراکنده و ناهمگون و تکرار مطالب سایر درس‌های اسلامی و نیز صرفاً مربوط به فقه سیاسی است. بر این اساس، سرفصل مصوب، مناسب نبوده و تغییر آن ضرورت می‌یابد. برای ارائه پیشنهادات جدید در مورد سرفصل، این سؤال طرح شد: اگر سرفصل‌های این درس را مناسب نمی‌دانید، با توجه به سوابق تدریس خود و سایر ملاحظات، چه سرفصل‌هایی را برای این درس پیشنهاد می‌کنید؟ اساتید در پاسخ به این پرسش، پیشنهادهای زیر را ارائه کردند.

جدول شماره ۷. سرفصل پیشنهادی

ردیف	سرفصل پیشنهادی	پاسخ‌دهندگان
۱	۱. مفهوم میانی؛ ۲. رابطه میانی و نظریه‌های سیاسی؛ ۳. تحول/عدم تحول در میانی اندیشه سیاسی در اسلام؛ ۴. منابع نقلی اندیشه سیاسی؛ ۵. منابع عقلی اندیشه سیاسی؛ ۶. مکاتب بزرگ اندیشه سیاسی؛ ۷. جریان‌های جدید اندیشه سیاسی؛ ۸. روش‌شناسی اندیشه سیاسی؛ ۹. قواعد و اصول حاکم بر اندیشه سیاسی.	۲
۲	۱. مفهوم و جایگاه این درس؛ ۲. اندیشه‌های سیاسی در اسلام (اندیشه‌های سیاسی جدید و قدیم اهل سنت و تشیع)؛ ۳. تقسیم‌بندی اندیشه‌های سیاسی با توجه به رابطه دین و سیاست (الف - نظریه حکومت اسلامی ب - حکومت مبتنی بر اصول ج - سکولاریسم اسلامی)؛ ۴. منابع و ادله مربوط به اندیشه‌های سیاسی (میانی قدیم اندیشه‌های سیاسی اهل سنت «کتاب، سنت، اجماع و قیاس» - میانی جدید اندیشه‌های سیاسی تشیع «کتاب، سنت، اجماع و عقل» - میانی جدید اندیشه‌های سیاسی تشیع «کتاب، سنت، اجماع، عقل و زمان و مکان»؛ ۵. تفاوت میانی قدیم و جدید اندیشه‌های سیاسی در اسلام؛ ۶. دیدگاه این اندیشه‌ها نسبت به تاریخ سیاسی اسلام؛ ۷. ارتباط فقه سیاسی و فلسفه سیاسی؛ ۸. ارتباط هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی و آرای سیاسی و هرمنوتیک و زمان و مکان.	۱
۳	۱. کلیاتی درباره درس؛ ۲. اسلام و علوم سیاسی، چه انتظاری از اسلام در حوزه علوم سیاسی می‌توان داشت؟؛ طبقه‌بندی متون علم سیاست بر اساس ارتباط با اسلام (علوم سیاسی اسلامی یا علوم سیاسی مسلمانان؟)؛ ۳. طبقه‌بندی متون سیاسی در اسلام (برحسب موضوع)؛ ۴. منابع و مآخذ اندیشه سیاسی در اسلام، تحول در اندیشه دینی (تفسیر و تکامل درک از متون دینی)، رابطه منابع مختلف (عقل و نقل)؛ ۵. میانی هستی‌شناسانه، انسان‌شناسانه و معرفت‌شناسانه اندیشه سیاسی در اسلام؛ ۶ و ۷. مفاهیم سیاسی در اسلام (امت، امامت، ولایت، خلافت، بیعت، اهل حل و عقد، امور حسبه و...)؛ ۸. آرای فرقه‌های اسلامی درباره حکومت (خوارج، مرجئه، معتزله، شیعه، سنی)؛ ۹. ویژگی‌های کلی اندیشه سیاسی در اسلام؛ ۱۰. رابطه دین و سیاست با تأکید بر اسلام و تشیع؛ ۱۱. تاریخچه اندیشه سیاسی در اسلام؛ ۱۲. مراحل تطور فقه سیاسی در تشیع.	۱
۴	- تفاوت‌های میانی (Foundations) با اصول (Principles) و تاریخ در اندیشه سیاسی، - تبیین متون برجسته و اولیه در اندیشه سیاسی اسلام، - تفاوت‌های اندیشه‌ورزی در حوزه اسلام (دین) با حوزه‌های غیردینی.	۱
جمع	-	۵

با استخراج نظرات تا حدودی مشترک اساتید در خصوص سرفصل جدید، این سرفصل به صورت زیر به دست آمد:

(۱) تحلیل مفهوم مبانی؛ (۲) مبانی هستی‌شناسانه، معرفت‌شناسانه، انسان‌شناسانه، اندیشه‌های سیاسی اسلامی؛ (۳) منابع و ادله اندیشه‌های سیاسی اسلامی؛ (۴) رابطه دین و سیاست؛ (۵) طبقه‌بندی متون سیاسی در اندیشه سیاسی اسلامی؛ (۶) ویژگی‌های کلی اندیشه‌های سیاسی اسلامی (قواعد و اصول حاکم بر اندیشه‌های سیاسی اسلامی)؛ (۷) تحول یا ثبات در مبانی اندیشه‌های سیاسی اسلامی؛ (۸) تقسیم‌بندی اندیشه‌های سیاسی اسلامی (شیعه و اهل سنت: قدیم و جدید)؛ (۹) انتظارات از اسلام در حوزه سیاست؛ (۱۰) تاریخچه اندیشه سیاسی اسلامی (تبیین متون برجسته).

در مورد ارزیابی منابع تدوین‌شده، این سؤال مطرح شد که چه منابعی با عنوان این درس، تدوین شده است؟ لطفاً معرفی فرمایید. در مورد آنها چه ارزیابی دارید؟ نقاط ضعف و قوت آنها چیست؟ نظر اساتید نسبت به این سؤال در جدول شماره ۸ منعکس شده است.

جدول شماره ۸. ارزیابی منابع تدوین‌شده

ردیف	ارزیابی منابع تدوین‌شده	پاسخ‌دهندگان	نقاط قوت
۱	عباسعلی عمید زنجانی؛ مبانی اندیشه سیاسی اسلام	۴	اختصاص فصلی خاص به تعاریف و اصطلاحات مربوط، کوشش جهت ارائه روش تحقیق در این موضوع، ارائه بحث دین و سیاست و سکولاریزم به‌عنوان بحث موردی در این درس، تبیین مرز مشترک دین و سیاست و استفاده از آیات و روایات در این زمینه، ارائه مباحث جدید در فلسفه سیاسی، تبیین کامل منابع دینی اندیشه سیاسی در اسلام، ارائه کتاب‌شناسی فارسی و عربی مفید برای دانشجویان و محققان.
۲	عیسی ولایی؛ سیاست و حکومت در اسلام	۱	
۳	علی اصغر حلبی، مبانی اندیشه سیاسی در ایران و جهان اسلام	۱	
جمع		۶	

جدول شماره ۸: ارزیابی منابع تدوین شده (ب)

پاسخ‌دهندگان	نقاط ضعف	پاسخ‌دهندگان
۴	هریک مباحث زیادی را در خود، خارج از سرفصل جای می‌دهند. ۱. طراحی فصل‌ها از نظر روشی با توجه به‌عنوان درس با مشکلاتی روبه‌رو است. به‌طور مثال، فصل سوم به سیری در اندیشه‌های سیاسی غرب اختصاص یافته که با عنوان درس سازگاری ندارد؛ ۲. عناوین قدرت سیاسی و توسعه و مسائل حقوق بشر در اندیشه سیاسی اسلام به مبانی اندیشه مربوط نمی‌شود؛ ۳. اندیشه سیاسی اعم از فقه سیاسی و فلسفه سیاسی است و بزرگ کردن فقه سیاسی در برابر فلسفه سیاسی وجهی ندارد. مبانی اندیشه سیاسی در اسلام دارای نکات بسیار ریزی است که آن را برای مطالعه دانشجوی سال اول سخت می‌کند. قسمت‌های اضافه بسیار دارد (مثل اندیشه‌های غربی)، جامع هم نیست و بسیار پراکنده و شتابزده است	۱
۲	هریک خارج از سرفصل مباحث زیادی را در خود، جای می‌دهند. (بسیار سطحی و توصیفی)	۱
۱	مبانی اندیشه سیاسی در ایران و جهان اسلام، جامع نیست و برخی مفاهیم مثل مساوات را بیش از حد توضیح می‌دهد.	
۷		۲

بنابر نظرات موجود در این جدول، منابع تدوین شده برای این درس، بیشتر نامناسب بوده؛ به‌گونه‌ای که ضرورت دارد برای تدوین متن آموزشی قابل قبول، اقدام جدی صورت گیرد.

سرفصل پیشنهادی درس «مبانی»

همان‌طور که در ابتدای مقاله آمد، با جمع‌بندی مباحث تحلیل عقلانی - منطقی و تلفیق آن با نتایج حاصل از نظرات اساتید در پرسشنامه، در این قسمت، سرفصل پیشنهادی جدیدی ارائه می‌شود. البته تجارب مؤلف مقاله حاضر نیز به‌عنوان فردی که حدود ده سال به تدریس این درس اشتغال دارد، در تنظیم این سرفصل نقش داشته است. از این‌رو، شایسته است عنوان، هدف و سرفصل پیشنهادی درس «مبانی» به شرح زیر تنظیم شود:

عنوان درس: مبانی اندیشه‌های سیاسی اسلامی

تعداد واحد: (۲)

نوع واحد: نظری

هدف: آشنایی با اصول بنیادین، مباحث اساسی و طبقه‌بندی‌ها در اندیشه‌های سیاسی اسلامی؛ به گونه‌ای که دانشجو به برخی ریشه‌ها و مبانی تفکرات سیاسی اسلامی در میان اندیشه‌ورزان مسلمان پی برد و این آگاهی و دانش، او را به پرسشگری، انگیزش و تحقیق برای مطالعه اندیشه‌های سیاسی اسلامی رهنمون سازد.

سرفصل درس: (برای ۳۴ ساعت در یک نیم‌سال تحصیلی)

مقدمه: تعریف مفاهیم مندرج در عنوان درس (مبانی، اندیشه سیاسی و اسلام، تفاوت و تشابه اندیشه سیاسی با فلسفه سیاسی، نظریه سیاسی و...)

■ تفاوت اندیشه‌های سیاسی مدرن با اندیشه‌های سیاسی ماقبل مدرن؛
■ نسبت نظریه و عمل در اندیشه‌های سیاسی اسلامی (قدیم و جدید)؛
■ روش‌های شناخت و نتایج آن بر اندیشه‌های سیاسی اسلامی (دانش و روش هرمنوتیک و روش ماقبل آن)؛

■ انواع اندیشه‌های سیاسی اسلامی بر اساس روش و ماهیت (سیاست‌نامه، شریعت‌نامه (فقه سیاسی)، فلسفه سیاسی و...)

■ انواع اندیشه‌های سیاسی اسلامی بر اساس مذهب و زمان (اهل سنت و شیعه، قدیم و جدید)؛

■ عوامل مؤثر بر شکل‌گیری و تحول در اندیشه‌های سیاسی اسلامی (نقش نسبت دانش و قدرت، نقش نسبت نظریه و عمل، نقش عواملی چون تصوف، سنت‌های ایرانی و سلطه ترکان، نقش نسبت سنت و تجدد)؛

■ رابطه شریعت و قانون‌گذاری (احکام تأسیسی و احکام امضایی، منطقه الفراغ، احکام حکومتی [بنا بر ضرورت یا مصلحت]) و تأثیر آن بر عملکرد نظام سیاسی اسلامی؛

■ مبانی مؤثر بر شکل‌گیری اندیشه نظم سیاسی اسلامی واحد یا نظام‌های سیاسی اسلامی؛

- قرائت واحد یا روایت‌ها و قرائت‌های مختلف از دین؛
- انتظارات متقابل دین و بشر: انتظار دین از بشر (امروز) و انتظار بشر امروز از دین؛
- رابطه دین و سیاست: دو نگرش اصلی شامل نگرش «حداکثری» و نگرش «حداقلی» به دین؛
- نسبت عقل و دین: عقل آزاد و عقل مقید در تفسیر دینی؛
- اهداف نظام سیاسی اسلامی در اندیشه‌های سیاسی اسلامی.

پی‌نوشت‌ها

۱. یحیی فوزی، *تحولات سیاسی - اجتماعی بعد از انقلاب اسلامی در ایران*، (تهران: مؤسسه چاپ و نشر عروج، ۱۳۸۴)، ج ۱، صص ۶۲۴-۵۹۷؛ علیرضا ازغندی، *علم سیاست در ایران*، (تهران: باز، ۱۳۷۸)، صص ۱۰۴-۹۱.
۲. ر.ک. علی محمد حاضری، *انقلاب و اندیشه: مباحثی در جامعه‌شناسی انقلاب اسلامی*، (تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، ۱۳۸۰)؛ هاشم آغاچری، *حکومت دینی و حکومت دموکراتیک*، (تهران: ذکر، ۱۳۸۱)؛ علیرضا شجاعی زند، *مشروعیت دینی دولت و اقتدار سیاسی دین (بررسی جامعه‌شناختی مناسبات دین و دولت در ایران اسلامی)*، (تهران: تبیان، ۱۳۷۶)؛ علیرضا شجاعی زند، *تکاپوهای دین سیاسی (جستارهایی در جامعه‌شناسی سیاسی ایران)*، (تهران: انتشارات باز، ۱۳۸۳)؛ محمد امجد، *ایران از دیکتاتوری تا دین‌سالاری*، مترجم: حسین مفتخری، (تهران: باز، ۱۳۸۰)؛ دلپ هیرو، *ایران در حکومت روحانیون*، مترجم: محمدجواد یعقوبی دارابی، (تهران: باز، ۱۳۸۳)؛ عباس منوچهری، *کتاب ایران (نظام سیاسی ایران)*، (تهران: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۳۸۱)؛ محمد قوچانی، *جمهوری مقدس: برش‌هایی از تاریخ جمهوری اسلامی*، (تهران: نقش‌ونگار، ۱۳۸۱)؛ محمد قوچانی، *دولت دینی و دین‌دولتی (گفت‌وگویی محمد قوچانی با حسن یوسفی اشکوری و...)*، (تهران: سرایی، ۱۳۷۹)؛ هوشنگ امیراحمدی، *ایران پس از انقلاب*، مترجم: علی مرشدی‌زاد، (تهران: باز، ۱۳۸۱)؛ احمد موثقی، *نوسازی و اصلاحات در ایران (از اندیشه تا عمل)*، (تهران: قومس، ۱۳۸۵)؛ نیکی آر کدی، *نتایج انقلاب ایران*، مترجم: مهدی حقیقت‌خواه، (تهران: ققنوس، ۱۳۸۳)؛ مهرزاد بروجردی، *پارادوکس‌های سیاست در ایران امروز*، (تهران: باز، ۱۳۸۰).
۳. ر.ک. محمد مجتهد شبستری، *نقدی بر قرائت رسمی از دین (بحران‌ها، چالش‌ها و راه‌حل‌ها)*، (تهران: طرح نو، ۱۳۸۱)؛ حسین بشیریه، *درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی دوره جمهوری اسلامی ایران*، (تهران: نگاه معاصر، ۱۳۸۳)؛ سید علی میرموسوی، *اسلام، سنت و دولت (نوسازی دولت و تحول در اندیشه معاصر شیعه)*، (تهران: نشر نی، ۱۳۸۴)؛ حسین امانیان، *کالبدشکافی جریان‌های روشنفکری و اصلاح‌طلبی در ایران*، (تهران: انتشارات پرسمان، ۱۳۸۲)؛ عباس زارع، *مبانی مشروعیت و قدرت در جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۵-۱۳۵۷)*، (قم: انتشارات آفتاب صبا، ۱۳۸۱).
۴. علی‌اکبر علیخانی و همکاران، *روش‌شناسی در مطالعات سیاسی اسلام*، (تهران: دانشگاه امام صادق(ع)، ۱۳۸۶)، صص ۷۱۹-۵۸۳.

۵. ر.ک. آنتونی گیدنز، چشم‌اندازهای جهانی، مترجم: محمدرضا جلاایی پور، (تهران: طرح نو، ۱۳۸۴)؛ جان بیلیمس و استیو اسمیت، جهانی‌شدن سیاست: روابط بین‌الملل در عصر نوین، ترجمه ابوالقاسم راه‌چمنی و دیگران، (تهران: ابرار معاصر تهران، ۱۳۸۳)، ج ۱ و ۲؛ (به اهتمام) جف هینس، دین، جهانی‌شدن و فرهنگ سیاسی در جهان اسلام، مترجم: داوود کیانی، (تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۸۱)؛ فرهنگ رجایی، پدیده جهانی‌شدن: وضعیت بشری و تمدن اطلاعاتی، مترجم: عبدالحسین آذرنگ، (تهران: آگه، ۱۳۸۰)؛ (گردآورنده) اسامه امین‌الخولی، جهان عرب و جهانی‌شدن (مجموعه بحث و بررسی‌های نشست اندیشه‌شناسی مرکز مطالعات وحدت عرب)، مترجم: عبدالهادی بروجردی، (تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۸۲)؛ غلامرضا بهروز لک، جهانی‌شدن و اسلام سیاسی در ایران، (تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۶).
۶. ر.ک. بابی سعید، هراس بنیادین: اروپامداری و ظهور اسلام‌گرایی، مترجم: غلامرضا جمشیدی‌ها و موسی عنبری، (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۹)؛ فرهنگ رجایی، اندیشه سیاسی معاصر در جهان عرب، (تهران: مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه، ۱۳۸۱).
۷. ر.ک. (به کوشش) مسعود رضوی، متفکران معاصر و اندیشه سیاسی اسلام؛ گفت‌وگوهایی با اندیشمندان امروز، (تهران: نشر و پژوهش فرزانه روز، ۱۳۷۸).
۸. محمدرضا حافظ‌نیا، مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، (تهران: سمت، ۱۳۸۲)، صص ۲۳۶-۲۳۲.
۹. مهم‌ترین منابع درس «مبانی علم سیاست» عبارتند از: عبدالرحمان عالم، بنیادهای علم سیاست، چاپ دوم، (تهران: نشر نی، ۱۳۷۵)؛ حسین بشیریه، آموزش دانش سیاسی، چاپ ششم، (تهران: نگاه معاصر، ۱۳۸۵)؛ استفان. دی. تنسی، مبانی علم سیاست، مترجم: حمیدرضا ملک محمدی، چاپ دوم، (تهران: نشر نی، ۱۳۸۳)؛ آلن ر. بال و ب. گای پیترز، سیاست و حکومت جدید، مترجم: عبدالرحمن عالم، (تهران: قومس، ۱۳۸۴)؛ اندرو هیوود، مقدمه نظریه سیاسی، مترجم: عبدالرحمن عالم، (تهران: قومس، ۱۳۸۳). آستین رنی، حکومت (آشنایی با علم سیاست)، مترجم: لیلا سازگار، (تهران: نشر مرکز دانشگاهی، ۱۳۷۴).
۱۰. ر.ک: عبدالرحمن عالم، بنیادهای علم سیاست، چاپ هفدهم، (تهران: نشر نی، ۱۳۸۶).
۱۱. در یک نوشتار با عنوان «مبانی اندیشه سیاسی در غرب»، همین معنا مورد توجه قرار گرفته است: «در این کتاب تلاش کرده‌ام ضمن توجه به قرائت‌های جدید در آرای فیلسوفان و متفکرین سیاسی قدیم و جدید، با ارائه تصویری از پیوستگی فلسفه سیاسی از سقراط تا مارکس، بیشتر بر ناگفته‌های آن تأکید کنم تا خوانندگان بتوانند ضمن آشنایی با متون کلاسیک به رمز و راز و پیچیدگی دولت و جامعه مدنی و رابطه میان مردم و حکومت بیش از پیش آگاهی یابند. از این رو، آن را مبانی اندیشه سیاسی در غرب نام نهادم تا نشان دهم مطالعه این کتاب می‌تواند خواننده را در چگونگی شدن اندیشه سیاسی

آگاهی دهد تا هنگام مواجهه با دریای انبوه منابع، کمتر سردرگم و حیران شود و بتواند موضوع مورد علاقه خود را راحت‌تر شناسایی و دنبال کند». فرشاد شریعت، *مبانی اندیشه سیاسی در غرب (از سقراط تا مارکس)*، (تهران: نشر نی، ۱۳۸۴)، ص ۱۵.

۱۲. این واحدهای درسی و سرفصل‌های آنها عبارتند از:

الف - اندیشه سیاسی در اسلام و ایران: (۱) بررسی آغاز مناقشه سیاسی در اسلام با رحلت پیامبر اسلام (ص) در سال یازدهم هجری و مسئله انتخاب جانشین؛ (۲) بررسی گروه‌های مختلف مسلمانان در زمان رحلت حضرت محمد(ص): مهاجران، صحابه، منافقین؛ (۳) بررسی تعبیر خاص دانش سیاسی در اسلام: امت، خلافت، امام و امامت.

ب - جنبش‌های اسلامی معاصر: (۱) علل و عوامل ضعف خلافت اسلامی و انحلال خلافت از سوی آتاتورک در (۱۹۲۴)؛ (۲) حرکت سلفیه و تجدد فکر دینی در جهان اسلام در اواخر قرن ۱۹ و ۲۰؛ (۳) اخوان‌المسلمین مصر و نقش آن در ظهور جنبش‌های دیگر اسلامی در جهان عرب؛ (۴) گروه‌های اسلامی رادیکال در مصر و سایر کشورهای عرب؛ (۵) جنبش اسلامی معاصر در خلیج فارس و شبه‌جزیره عربستان (اشاره به وهابیت و ریشه‌های آن).

ج - نظام سیاسی و دولت در اسلام: (۱) دیدگاه اسلام در زمینه دولت؛ (۲) نظام سیاسی اسلام؛ (۳) رهبری و امامت در نظام سیاسی اسلام؛ (۴) ساخت کلی حکومت اسلامی؛ (۵) نهادهای حکومت اسلامی؛ (۶) شکل حکومت اسلامی؛ (۷) آزادی‌ها و حقوق مردم.

د - تاریخ تحول دولت در اسلام: (۱) مقدمه (تعریف، موضوع و...؛ ۲) تکوین دولت؛ (۳) ماجرای انتقال قدرت و تکوین خلافت؛ (۴) تحول دولت در عصر خلفای اموی و عباسی؛ (۵) عصر تجزیه و تشکیل دولت‌های محلی و منطقه‌ای؛ (۶) تحول دولت در عصر امپراتوری عثمانی؛ (۷) تحول دولت در کشورهای استقلال‌یافته اسلامی؛ (۸) دولت‌های اسلامی در شرایط کنونی، بازتاب انقلاب اسلامی، نقش جمهوری اسلامی ایران.

ه - انقلاب اسلامی ایران: (۱) بررسی انگیزه‌ها و عوامل مؤثر در پیدایش انقلاب؛ (۲) مشکلات بعد از انقلاب؛ (۳) واکنش امپریالیسم جهانی.

و - حقوق بین‌الملل اسلامی: (۱) حقوق بین‌الملل اسلامی چیست؛ (۲) منابع حقوق بین‌الملل اسلامی؛ (۳) جایگاه حقوق بین‌الملل در نظام حقوق اسلام؛ (۴) موضوع حقوق بین‌الملل اسلامی؛ (۵) اصول حقوق حاکم بر روابط بین‌المللی در اسلام و اصل صلح و همزیستی؛ (۶) اصل تعهد یکتاپرستانه؛ (۷) اصل رسالت جهانی؛ (۸) اصل وفای به عهد؛ (۹) اصل مدارا و تحمل؛ (۱۰) اصل رفتار همسان؛ (۱۱) معاهدات؛ (۱۲) جهاد؛ (۱۳) رفتار با بیگانگان؛ (۱۴) روابط دیپلماتیک؛ (۱۵) حل مسالمت‌آمیز اختلافات بین‌المللی.

ز - دیپلماسی و رفتار سیاسی در اسلام: (۱) اصول و خطوط کلی رفتار سیاسی و دیپلماسی از دیدگاه اسلام؛ (۲) خطوط کلی دیپلماسی پیامبر اسلام(ص)؛ (۳) تحول دیپلماسی در اسلام؛ (۴) راه‌یابی به دیپلماسی جدید در شرایط کنونی جهان در برابر امپریالیسم.

ح - مبانی اندیشه‌های سیاسی در اسلام: (۱) مبانی اندیشه‌های سیاسی در قرآن (آیات‌الاحکام سیاسی)؛ (۲) مبانی اندیشه‌های سیاسی در حدیث و سیره؛ (۳) قواعد سیاسی فقه.

۱۳. البته از منظر دیگری هم می‌توان به مبانی پرداخت. اگر مباحث بر اساس «مبنای هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناسی» همراه با «مبنای انسان‌شناختی و جامعه‌شناختی» شکل گیرد، ظاهراً شایسته‌ترین صورت‌بندی از «مبنای» است. اما از آنجا که یکی از ایده‌های اصلی پژوهش حاضر این است که درس «مبنای اندیشه‌های سیاسی در اسلام»، مقدم بر سایر دروس تخصصی اسلامی است و این واحد هم قاعداً باید در ترم‌های نخست نظام آموزشی رشته علوم سیاسی ارائه شود، از این رو، شکل‌گیری مباحث با صورت‌بندی فوق برای دانشجویان سال اول دوره کارشناسی دشوار بوده و تنظیم سرفصل بر این اساس، مناسب نداد.

۱۴. لئو اشتراوس، *فلسفه سیاسی چیست؟* مترجم: فرهنگ رجایی، (تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۳)، صص ۵ و ۸.

۱۵. (ویراسته) آنتونی کوئینتن، *فلسفه سیاسی*، مترجم: مرتضی اسعدی، (تهران: الهدی، ۱۳۷۱)، ص ۱۱.

۱۶. حسین بشیریه، *تاریخ اندیشه‌های سیاسی در قرن بیستم؛ جلد اول، اندیشه‌های مارکسیستی*، (تهران: نشر نی، ۱۳۷۸)، ص ۱۷.

17. D. D. Rapaphael, *Problems of Political Philosophy*, (London: MacMillan, 1990), pp. 5-8.

۱۸. چنانچه در واحدهای درسی با عنوان «اندیشه سیاسی غرب»، هم فلسفه سیاسی افلاطون و ارسطو و هم اندیشه سیاسی ماکیاولی بحث شود؛ همان‌طور که در «تاریخ اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران» نیز هم فلسفه سیاسی فارابی و هم نظریه اجتماعی ابن‌خلدون بررسی می‌شود.

۱۹. مفهوم اسلام در یک طبقه‌بندی کلان و تاریخی، به اسلام اهل سنت و اسلام شیعی تقسیم می‌شود. با این وجود، مباحث امروزی از این مفهوم، بسیار گسترده شده و شقوق متعددی یافته است؛ از جمله اسلام ناب محمدی، اسلام آمریکایی، اسلام سیاسی و مبارز، بنیادگرایی اسلامی، اسلام فقهاتی، اسلام عرفانی، اسلام سنتی، اسلام نوگرا و... مبنای این مقاله، همان طبقه‌بندی نخست به‌ویژه برداشت شیعی است.

۲۰. ر.ک. مرتضی مطهری، *آشنایی با علوم اسلامی*، (قم: صدرا، ۱۳۶۷).

۲۱. ر.ک. ریچارد ا. پالمر، *علم هرمنوتیک (نظریه تأویل در فلسفه شلایر ماکسر، دیلتای، هایدگر و گادامر)*، مترجم: محمدسعید حنایی کاشانی، (تهران: هرمس، ۱۳۸۴)؛ هرمنوتیک مدرن: *گزینه جستارها [فردریش نیچه...]*، مترجم: بابک احمدی، مهران مهاجر و محمد نبوی، (تهران: مرکز، ۱۳۸۱).

۲۲. ر.ک. بیژن عبدالکریمی، *تفکر و سیاست*، (تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۶)؛ مرتضی مردیها، *مبانی نقد فکر سیاسی*، (تهران: نشر نی، ۱۳۷۵)؛ محمدحسین جمشیدی، *رخ اندیشه: روش‌شناسی شناخت اندیشه‌های سیاسی*، (تهران: کلبه معرفت، ۱۳۸۴).

۲۳. ر.ک. اندرو هی وود، *درآمدی بر ایدئولوژی‌های سیاسی*، مترجم: محمد رفیعی مهرآبادی، (تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۹)؛ اندرو وینسنت،

ایدئولوژی‌های سیاسی مدرن، مترجم: مرتضی ثاقب‌فر، (تهران: ققنوس، ۱۳۷۸)؛ تری ایگلتن، درآمدی بر ایدئولوژی، مترجم: اکبر معصوم‌بیگی، (تهران: آگه، ۱۳۸۱).

۲۴. محمد مجتهد شبستری، هرمنوتیک، کتاب و سنت (فرایند تفسیر وحی)، (تهران: طرح نو، ۱۳۸۳)، صص ۴۱-۱۳.

۲۵. هرمنوتیک، از پیدایش خود تاکنون چنان دچار تحول و دگرگونی شده است که فهم این روند خود نیازمند دانش نسبتاً گسترده‌ای است. دست‌کم در یک بررسی، میدان علم هرمنوتیک به ترتیب زمانی به شرح زیر است: (۱) نظریه تفسیر کتاب مقدس؛ (۲) روش‌شناسی عام لغوی؛ (۳) علم هرگونه فهم زبانی؛ (۴) مبنای روش‌شناختی [علوم انسانی]؛ (۵) پدیدارشناسی وجود و پدیدارشناسی فهم وجودی؛ (۶) نظام‌های تأویل، هم‌متدکرانه و هم‌بت‌شکنانه که برای رسیدن به معنای نهفته در زیر اسطوره‌ها و نمادها، مورد استفاده انسان قرار می‌گیرد. [سید صادق حقیقت، روش‌شناسی علوم سیاسی، (قم: انتشارات دانشگاه مفید، ۱۳۸۵)، ص ۳۱۳]. مبنای تحلیل در این مقاله، نظریه تفسیر متون مقدس، عمدتاً بر پایه هرمنوتیک سنتی است.

۲۶. مجتهد شبستری، پیشین، صص ۵۵-۴۲، صص ۹۳-۷۶، صص ۱۳۳-۱۰۳ و صص ۱۵۶-۱۴۵.

۲۷. ر.ک. عبدالکریم سروش، «تحلیل مفهوم حکومت دینی»، کیان، شماره ۳۲ (شهریور و مهر ۱۳۷۵)، صص ۱۳-۲؛ عبدالکریم سروش، «حکومت دموکراتیک دینی»، در: فربه‌تر از ایدئولوژی، (تهران: صراط، ۱۳۷۲)؛ محمدتقی مصباح یزدی، نظریه سیاسی در اسلام (قانون‌گذاری و کشورداری)، (قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی)، ج ۱ و ۲؛ عبدالله جوادی آملی، ولایت فقیه؛ ولایت فقه است و عدالت، (قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۹)؛ محسن کدیور، دغدغه‌های حکومت دینی، (تهران: نشر نی، ۱۳۷۹)؛ محسن کدیور، نظریه‌های دولت در فقه شیعه، (تهران: نشر نی، ۱۳۷۶)؛ محمد مجتهد شبستری، ایمان و آزادی، (تهران: طرح نو، ۱۳۸۴)؛ محمد مجتهد شبستری، تأملاتی در قرائت انسانی از دین، (تهران: طرح نو، ۱۳۸۳)؛ عبدالکریم سروش و دیگران، سنت و سکولاریسم، (تهران: صراط، ۱۳۸۱).

۲۸. ر.ک. ایرج میر، رابطه دین و سیاست، (تهران: نشر نی، ۱۳۸۰).

۲۹. ر.ک. میرمحمد شریف، تاریخ فلسفه در اسلام، تهیه و گردآوری و ترجمه فارسی: زیر نظر نصرالله پورجوادی، (تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۲)، ۳ مجلد؛ حنا الفاخوری، خلیل الجرج، تاریخ فلسفه در جهان اسلامی، مترجم: عبدالمحمد آیتی، (تهران: کتاب زمان، ۱۳۵۸)، ۲ مجلد؛ هانری کوربن (با همکاری سید حسین نصر و عثمان یحیی)، تاریخ فلسفه اسلامی، ترجمه اسدالله مبشری، (تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۱)؛ حمید عنایت، اندیشه سیاسی در اسلام معاصر، ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی، (تهران: خوارزمی، ۱۳۶۲)؛ سید محمد خاتمی، آیین و اندیشه در دام خودکامگی (سیری در اندیشه سیاسی مسلمانان در فراز و فرود تمدن اسلامی)، (تهران: طرح نو، ۱۳۷۹)؛ سید محمدعلی حسینی‌زاده، اسلام سیاسی در ایران، (قم: انتشارات دانشگاه مفید، ۱۳۸۶).

۳۰. البته کتاب‌های دیگری که عنوان آنها بیانگر مبانی اندیشه سیاسی اسلامی است

وجود دارد؛ اما نه متن آنها هماهنگ با سرفصل درس «مبانی» است و نه خود نویسندگان آنها ادعا کرده‌اند که این کتاب‌ها را برای متن آموزشی چنین درسی به رشته تحریر درآورده‌اند. از جمله این منابع: ابوالفضل عزتی، *سیاست در اسلام*، (تهران: انتشارات الهدی، ۱۳۶۱)؛ عیسی ولایی، *مبانی سیاست در اسلام*، (تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۷)؛ موسی نجفی، *مدخلی بر تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام و ایران*، (تهران: فراندیش، ۱۳۸۱)؛ (زیر نظر) محمود فتحعلی، *درآمدی بر مبانی اندیشه اسلامی (فلسفی، کلامی، سیاسی)*، (قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۱)؛ تدوین و تحقیق جمعی از نویسندگان، *زیر نظر محمود فتحعلی، درآمدی بر نظام ارزشی و سیاسی در اسلام*، (قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۳)؛ *درآمدی بر اندیشه سیاسی اسلامی (مجموعه مقالات)*، (تهران: الهدی، ۱۳۸۷)؛ اسدالله بیات، *نظام سیاسی اسلام*، (تهران: سروش، ۱۳۶۷).

۳۱. عباسعلی عمید زنجانی، *مبانی اندیشه‌های سیاسی در ایران و جهان اسلام*، (تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۷۴).

۳۲. علی اصغر حلبی، *مبانی اندیشه‌های سیاسی در ایران و جهان اسلام*، (تهران: انتشارات زوار، ۱۳۸۲).

۳۳. عمید زنجانی، پیشین، صص ۳ و ۴.

۳۴. حلبی، پیشین، ص ۳.

۳۵. عمید زنجانی، پیشین، صص ۲۲۳ و ۲۲۷-۲۲۶.

۳۶. حلبی، پیشین، صص ۱۳۶-۹۶.

۳۷. روش دلفی: روش دلفی برپایه نظرخواهی از کارشناسان قرار گرفته است؛ به این ترتیب که نخست در خصوص یک موضوع معین و مشخص، پیش‌بینی تعدادی افراد متخصص و صاحب‌نظر در آن موضوع را - به شرط آنکه مبتنی بر استدلال باشد - به صورتی انفرادی و با وسیله‌ای کتبی جویا می‌شوند. پس از آن به جمع‌بندی نظرات، استدلال‌ها و به‌طورکلی پیش‌بینی‌های آنان که به‌صورت کتبی دریافت شده است می‌پردازند و نتیجه را دوباره به صورتی کتبی به اطلاع هر یک از همان افراد می‌رسانند تا بتوانند در پیش‌بینی قبلی خود تجدیدنظر کرده، پیش‌بینی احتمالاً مستدل‌تر، صحیح‌تر و دقیق‌تری ارائه دهند. اگر در این مرتبه اجماع یا حداقل نزدیکی آرا و توافق قابل قبولی بین نظرات کارشناسان مورد پرسش، حاصل نشده بود، این روند آن‌قدر تکرار شود تا این تقارب و توافق حاصل آید و نتیجه به‌دست‌آمده برای پیش‌بینی در اختیار مدیران مربوطه قرار می‌گیرد. علیرضا آیت‌اللهی، اصول برنامه‌ریزی، (تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی، ۱۳۷۷)، ص ۵۲. البته سایت «ویکی‌پدیا؛ دانشنامه آزاد» نیز مطالب قابل استفاده‌ای در خصوص روش دلفی دارد.

۳۸. پرسشنامه برای برخی از اساتید در دانشگاه‌های زیر ارسال شد: علامه طباطبایی، شیراز، تهران، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، شهید بهشتی، خوارزمی، یزد، فردوسی، اصفهان، رازی و مؤسسه باقرالعلوم.